УДК: 347.781.5:82-4
DOI: 10.35254/bhu.2021.54.9

Нурзат Акматалиева,
КР УИАсынын аспиранты
nurzat_24@mail.ru

ЭССЕ ЖАНРЫНЫН ТАБИЯТЫ ЖАНА ИЗИЛДЕНИШ ТАРЫХЫ

СУЩНОСТЬ ЖАНРА ЭССЕ И ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

THE NATURE OF THE ESSAY GENRE AND THE HISTORY OF RESEARCH

Аннотация: *Бул макала эссе жанрына жана кененирээк жалпысынан эссеизм феноменине арналган, ошондой эле эссе жанрынын калыптаныш тарыхына арналган. Макала академиялык эссе жанрынын теориясына жана практикасына арналган. Автор бул жанрдын концепциясы, өнүгүү тарыхы, анын түрлөрү жана моделдери менен тааныштырат. Эссе жанрынын эки түрүн - батыш жана чыгыш жагы каралган, эссенин интерпретациясынын улуттук өзгөчөлөнгөн түрлөрүнөн жанрдын моделдерин жарыялоого чейинки канондун пайда болушунун ырааттуулугун жөнгө салат. Эссе изилдөөчүлөрүнүн, ушул жанрдын мыкты үлгүлөрүнүн ой-пикирлерин талдоо менен, автор өзүнүн эссени түшүнүү концепциясынын алкагында, анын маңызын, жанрдык өзгөчөлүктөрүн, түрлөрүн жана композициялык курулушун жөнөкөй жана так түшүндүрүп берет. Жанрдын так илимий аныктамасы берилген.*

Түйүндүү сөздөр: *жанр, эссе, эссеизм, эссе жанры, эссеизация, эссеистика, эссе теориясы, модель*

Аннотация: *Статья посвящена жанру эссе и, шире, феномену эссеизма в целом, а также истории становления жанра эссе. Статья посвящена теории и практике жанра академического эссе. Автор вводит понятие этого жанра, историю его развития, его виды и модели. Он регулирует последовательность возникновения канона двух типов эссе-жанров - западного и восточного, от национально-специфических форм интерпретации эссе до публикации образцов жанра. Анализируя взгляды исследователей эссе, лучшие образцы этого жанра, автор в рамках своей концепции понимания эссе просто и понятно объясняет его сущность, жанровые особенности, виды и композиционную структуру. Есть четкое научное определение жанра.*

Ключевые слова: *жанр, эссе, эссеизм, жанр эссе, эссеизация, эссеистика, теория эссе, модель*

Annotation: *This article is devoted to the genre of essays and, more broadly, to the phenomenon of essayism in general, as well as to the history of the formation of the essay genre. The article is devoted to the theory and practice of*

the academic essay genre. The author introduces the concept of this genre, the history of its development, its types and models. It regulates the sequence of the emergence of the canon of two types of essay genres - western and eastern, from nationally distinctive forms of interpretation of the essay to the publication of models of the genre. Analyzing the views of essay researchers, the best examples of this genre, the author, within the framework of his concept of understanding the essay, explains its essence, genre features, types and compositional structure in a simple and clear way. There is a clear scientific definition of the genre.

Keywords: *genre, essay, essayism, essay genre, essayization, essayistics, essay theory, model*

XX кылымдын философиясынын өнүгүшүндө эссеизм өзгөчө орунду ээлеп, философиялык аң-сезимдин кризисинин шартында аны жаратуучу экзистенциалдык процессте тамырлашын талап кылган ачык логикалык тунук эмес чындыкты билдирүү функцияларын өзүнө алды.

Философиялык эсселер постклассикалык философиянын өзгөчөлүгүнө айланды жана эссенин жанрдык негиздерине табигый теориялык кызыгуу жаралды. Эссе теориясынын өнүгүшү Лукачтын «Эсселердин табияты жана формасы жөнүндө» эмгегинен башталды. Ошентсе да, эссеизмдин табиятын изилдөөгө кошкон олуттуу салымына карабастан, сунушталган аналитика көбүнчө жеке мүнөзгө ээ, ал эми эссе көбүнчө изилдөөчүлөр тарабынан башка формалар менен аралашып турган [1, С.3].

Бул кичинекей көлөмдөгү жанр, эссе автору окурман менен жалгыз болуп, аны менен купуя сүйлөшүү жүргүзөт. Бул маектешүүнүн темасы кандайдыр бир нерсе болушу мүмкүн, эссе каалаган тема кабыл алат - философиялык, адеп-ахлактык, социалдык, илимий, очеркинин негизги кызыкчылыгы автордун окурманга бул темада оригиналдуу, күтүлбөгөн көз караштарын сунуштоосу. Эссе кызыгуусу - бул аң-сезимдин тышкы дүйнө менен бир заматта байланышында; аң-сезим жана объект бир заматта бири-бирин аныктайт; бир эссе үчүн авторлук деп аталган эч нерсе жок, бир эссе автордун ой-пикирлери биротоло өзгөрүлүшү мүмкүн. Очерк окурманга автордун жеке тажрыйбасын, анын кесиптик билимин эмес, синтетикалык мүнөзүнө ээ болгондуктан, адабият жанрынын чектерин түртөт.

Эссе бул бир автор жараткан жанрдын сейрек кездешүүчү мисалы. Эссе узак жана кызыктуу тарыхы бар жанр. Адабиятта Монтен, Кьеркегор, Эмерсон жана башка көптөгөн ойчулдардын ысымдары аны менен байланыштуу. Адатта, фантастика деп аталып калган окуядан же романдан айырмаланып, эсселер дагы билим берүүнүн маанилүү куралы болуп саналат [2, С.9].

Роман менен катар эле, классикалык доордордун адабияттары билбеген дагы бир жаңы жанр пайда болуп жатат - эссе жанры, ал орус адабиятына караганда Батыштын бардык адабияттарында маанилүү ролду ойнойт. Роман жана очерктер бир эле интеллектуалдык климат менен шартталган: буржуазиялык индивидуализмдин өсүшү, «орто таптын» пайда болушу, жеке жашоого болгон кызыгуунун ойгонушу.

Эссе дүйнөдөгү роман сыяктуу эркин билимге түрткү берет, бирок романист чыгарманын көркөм дүйнөсүн интегралдык реалдуулуктун модели катары жаратат, башкача айтканда, роман белгилүү бир окуяларды, каармандардын иш-аракеттерин, алардын ички дүйнөсүн ачып берет. Романда ар кандай үндөр угулат, роман ар дайым диалогдук, ал эми эссе автордун монологу. Эссе окурманга автордун ички дүйнөсүнүн бир тарабын сунуштайт. Индивидуалдык аң-сезим жеке кызыкчылыкты чагылдырган сөзсүз түрдө чектелген жана дүйнөнүн субъективдүү сүрөттөлүшүн камтыгандыктан, эссенин көлөмү, негизинен, романга караганда кыйла тар.

Эссенин жанрдык өзгөчөлүктөрү жөнүндө түшүнүк түзүүгө аракет кылалы. Ушул замандын жалпы түшүнүгүн түзүү, биздин оюбузча, заманбап адабий сындын актуалдуу көйгөйү экендигин дароо белгилейбиз. Бүгүнкү күндө француз, англис, америкалык жана башка чет элдик адабияттардын эң жемиштүү жанрларынын бири болгон эссе жанры, ошондой эле айрым эссеисттерге арналган жетиштүү сандагы сын чыгармалардын объектиси адабий теорияда адилетсиз түрдө эске алынбайт. Эссе жанрынын бир аз же бир аз толук түшүнүгү ушул күнгө чейин жок, эссе боюнча көз караштар карама-каршылыктуу.

Эссе жанрынын теориясына жана иштешине жетишсиз көңүл буруу себептери ата мекендик жана чет өлкөлүк изилдөөлөрдө айырмаланат. Орус адабиятындагы эсселердин жанры Батыш адабияттарына салыштырмалуу анча натыйжалуу эмес. Төмөндөгү окумуштуулар Лейдерман Н.Л., Куприяновский Л.В., Кирнозе З.И., Цвайг Г.М. автобиография, өмүр баяны, күндөлүк, мемуар, очерк, эпистолярдык адабият, документалдык драма ж.б. сыяктуу жанрлар менен кошо, «ойдон чыгарылган адабиятка» же башкача айтканда, «фактылардын адабиятына» кирет. Г. М. Цвайгтын аныктамасы боюнча, ойдон чыгарылган адабият «жазуунун өзгөчө категориясы катары

каралышы керек, ал искусствонун жана илимдин чокусунда турган жана акыркы белгилерин өздөштүргөн».

Жогоруда айтылгандай, эссе жанры француз, немис, англис, америкалык жана башка чет элдик адабияттардагы эң жемиштүү жанрлардын бири. 20-кылымдагы француз жазуучуларынын көпчүлүгү эссени колдонушкан, алардын катарында - А. Жиде, П. Валери, Ф. Мориак, А. Мальро, А. Моруа жана башкалар, бизди кызыктырган эссе жазуучуларынын топтору бар: Ж.-П. Сартр, А. Камю, С. де Бовуар жана башкалар. Эссе жанрын бардык башка жанрлардан артык көргөн, адабий чыгармачылыктын бийиктиктерине жеткен жана өз эсселери менен атагы чыккан эссеисттердин бир топ топтому бар: Г. Марсель, Э. Чоран, М. Бланчот, М. Элиаде ж.б [3, С.5].

Ушул жанрдын чыгармаларына арналган бардык чыгармаларда, француз тилинде да, англис тилинде да, америкалык адабият теориясында, 20-кылымда бул жанрдын адаттан тыш популярдуулугу, анын «заманбаптыгы», «актуалдуулугу», «жашоосу» ж.б. белгиленди. Дональд Друэри өзүнүн эссесинин ар түрдүү макалаларында «Varieties Of The Essay» эссеизм адабий форма менен гана чектелип калбастан, эссе «жөн гана тирүү эмес, бирок өтө эле маанилүү» экендигин белгилейт. Көптөгөн ысымдар жана инсандар боюнча, жана бардык билдирүүлөргө карабастан, эссе адабий түр же жанр катары абдан маанилүү. Бүгүнкү гезит, жаңы басылып чыккан китеп же журнал сыяктуу актуалдуу. Жада калса телекөрсөтүүлөрдө жана радиолордо биз көбүнчө шылдыңчыл сөздөрдү угуп жатабыз. Д. Друэринин бул билдирүүсү адабий форма жана журналистика жанры катары эсселердин иштөө чөйрөсүнүн кеңдигин көрсөтүп турат [4, С.4-7].

Англис окумуштуулары Роберт Скулз жана Карл Клаустун эмгектеринен эссе жанрынын кеңири сүрөттөлүшүн корүүгө болот. Алардын ою боюнча, адабиятта сулуулуктун эки түрү, атап айтканда, «форманын өркүндөтүлүшү» жана Платон «чындыктын улуулугу» деп атаган эссе - бул чындыктын версиясына ынандырган, чындыкка түздөн-түз байланыштуу [5, С.2]. Бул изилдөөчүлөр сунуш кылган «адабий мүмкүнчүлүктөрдүн» (эссе - окуя - пьеса - поэзия) эссеси адабий формалардын «эң түз жана утилитардык», поэтикалык формалары «кыйыр жана эстетикалык» болуп саналат. Эссе жанрынын утилитаризмин «ынандыруу» функциясынын бардык очерктердин жүрөгү болгон үстөмдүгү деп түшүнүшөт. Авторлордун айтымында, кандайдыр бир эссе, биз менен сүйлөгөн үн биз менен гана мамиледе болот. Биз жана эссеисттин өзү - анын каармандары, анткени ал каралып жаткан темага карата анын көз карашын кабыл алууга ынандырат [6, С.5].

Жеке, критикалык, философиялык, көңүл ачуучу, чагымчыл, жандуу, формалдуу, формалдуу эмес жана башка көптөгөн түрлөрдү камтыган эсселердин өзгөчөлүктөрүн кеңири сүрөттөө, ошондой эле алардын жалпы өзгөчөлүктөрүн аныктоодо кардиналдуу карама-каршылыктар эссе жанрынын бирдиктүү түшүнүгүн түзүүдөгү кыйынчылыктарды көрсөтөт.

Эссе жанрынын табияты жөнүндө сөз кылып, жазуучунун чыгармачылыгына кайрылышыбыз керек, ал жанрдын негиздөөчүсү Мишель Монтен (1533-1592) жана анын «Эксперименттер» («Опыты») аттуу уникалдуу эмгеги, жаңы жанрга ат койгон («Эссе» - fr. essai - аракет).

Жанрдын негиздөөчүсүнө болгон мындай көңүл, жанры боюнча өз көз карашын билдирген авторлор, жанрдын жалпы касиеттерин алып жүрүүчү тарабынан таанылгыс, таанымал, жанрдын табияты жөнүндө ой-пикирлерди бир гана тастыктап турган, бекем жанга таянууга аракеттенишет, анткен менен, проблеманын негизги касиетинин универсалдуу иштешинин көптөгөн аспектилеринин арасынан айырмаланып, эссе «тийгизүүчү таш» болот [7].

Жалпы адабий сөздүктө Б. Дидьенин редакциясында Монтендин «Эксперименттери» («Опыты») өмүр бою «автордун өзүн таанып билүүгө болгон каалоосу» темасында түзүлгөн «музыкалык вариациялар» менен кайма-на салыштырмадан өтөт [8, С.1132]. Ошентип, Б. Дидье айткандай, өзүн-өзү билүү жазуунун алдыңкы себеби жана «Эксперименттердин» башкы сюжети. Дароо эле «Эксперименттердин» мазмунун автордун өзүнүн «Мен» деген талдоосу алсырап калган жок деп айтууга жол беребиз. Ж.Террасстун сөзү боюнча, Монтень сахнада жалгыз эмес. Ал сизди дүйнөнү Монтень же ансыз билүүгө чакырат, анткени аны билүүгө жана түшүнүүгө болгон күчтүү каалоо түртөт [9, С.15]. Монтендин көлөмдүү эмгегинде автордун жеке, эң жеке адамдан баштап жалпыга чейин философиялык, тарыхый саясий, диний, тилдик, педагогикалык, этикалык жана башка көз-караштары камтылгандыгын белгилейбиз, андыктан Монтень менен өзүн тааныштыруу ошол эле учурда ажырагыс бөлүгү деп айтууга дагы туура келет жана дүйнөнү билүүнүн жолу, биздин оюбузча, «Эксперименттердин» түзүмүндө чагылдырылат. Ошентип, "Эксперименттерге" арналган көптөгөн чыгармалардын объектиси бул иштин «үзгүлтүксүз структурасы», «Эксперименттерде» навигация жүргүзүү кыйын, анткени алар сызык принциби боюнча эмес, бирок автордун маанайына жараша. Монтень өзү жазган: «Мен предметимди күчтөндүрбөйм. Түшүнүксүз, ал табигый жолдордон алыстап баратат» [10, С.165].

Бул билдирүүнү биз Монтендин иштөө структурасын түзүү принцибин аныктоо үчүн ыңгайлуу деп эсептейбиз, ал жалпысынан бардык эсселерге тиешелүү. «Эксперименттер», биздин оюбуз боюнча, дүйнөнү изилдейт, бирок автордун инсандыгы - мындай изилдөөнүн башталышы жана принциби. Мисалы, «Эксперименттердин» структурасынын үзгүлтүккө учурашы автордун ой жүгүртүүсүнүн өзгөчөлүктөрү менен, анын дүйнөгө болгон мамилеси менен байланыштуу. Ж. Террасстын мындай себептик байланышка байланыштуу айткан сөздөрү бизге толук негизделген: «Монтенге сабатсыздык өкүмдүн бөлүгү... Анын «тажрыйбалары» билим кемчиликтерин жашыруу, аларды так чагылдыруу.

Чындыгында, биздин оюбузча, «үзгүлтүккө учуроо», «өзгөрүлмө», «таңуу», «чегинүү» - мунун бардыгы Монтендин эмгегин анын ой жүгүртүүсүнүн стили менен салыштырат. Бирок эсседеги реалдуулукту талдоо принциби автордун ой жүгүртүүсү менен тыгыз байланышта экендигин тастыктоо менен, бардык очерктер айтылган үзгүлтүк менен айырмаланат деп ишендирүүдөн алысбыз же «Адабий энциклопедиялык сөздүккө» шилтеме берип, теманы так же толук чечмелөөгө түрткү бербейбиз.

Эссе боюнча көз караштар чет элдик жана ата мекендик изилдөөчүлөрдүн эмгектерин талдоодон алынган тыянакка, ошондой эле жанрдын негиздөөчүсү катары Монтендин «Эксперименттер» («Опыты») мүнөздөмөсүнө негизделген. Эссе жөнүндө биздин көз караштар, ошондой эле жогоруда келтирилген материалдарды эске алуу менен системалаштырылат жана жалпыланат. Эссе жанрынын жалпы теориясын түзүү, биздин оюбузча, азыркы адабий сындын актуалдуу милдети. А.А. Беляеванын «Эстетика» сөздүгүндө бул жанр мүмкүнчүлүктөрдү теориялык жактан түшүнүү тарыхында жанрларды тематикалык, структуралык жана функционалдык жактан бөлүштүрүүнүн ар кандай принциптери сунуш кылынгандыгын туура белгилейт. Алар жанр дифференциясынын бир нече тегиздигин билдирет, алардын ар бири көркөм чыгарманын татаал түзүлүшүнүн жана иштешинин кээ бир аспекттерине дал келет [11, С.89]. Эссе жанрынын түшүнүгүн түзүү үчүн, биз карама-каршы аракеттерди жасоого болот, атап айтканда: ушул жанрдын тематикалык, структуралык жана функционалдык мүнөздөмөлөрүн сүрөттөп, эссе жанрына аныктама беребиз.

Демек, эссе - илимий, публицистикалык жана көркөм адабияттар менен тыгыз байланышта болгон, бирок алардын эч бирине эч кандай тиешеси жок жанр. Чек ара сызыгына байланыштуу чыгарманы эссе жанрына тапшыруу көп учурда көйгөйгө айланат, эссе аткарган функциялардын кеңдиги ушул жанрга жашыруун түрдө таандык ар кандай чыгармаларды кайрылууга мүмкүндүк берет. Эссе илимий адабиятка темасы менен байланыштуу, ал ой жүгүртүүнүн бардык объектилерин, негизинен гуманитардык тармактарды: философия, адабий теория жана сын, эстетика, саясат таануу, социология ж.б. бириктирет, бирок объектиге эссе илимий жактан башкача, автордун инсандыгын жетектөөчү ролу менен айырмаланат, объекти талдоо принциптери, башкача айтканда, бул эссени түзүүчү эң маанилүү фактор.

Адабияттар

1. *Аверинцев С.С. Жанр как абстракция и жанры как реальность: диалектика замкнутости и разомкнутости [Текст]: Уч. пособие / С.С. Аверинцев.- М.: Наука, 1989.-280 с.*
2. *Бахтин, М.М. Автор и герой в эстетической деятельности [Текст] // М.М. Бахтин.- М., 1986.- 445 с.*
3. *Цвайг, Г.М. Развитие жанров художественно-документальной литературы [Текст] // Г.М. Цвайг.- Иваново: Иван. гос. пед. ин-т,1970.*
4. *Drury Donald. Varietes of the essay. Traditional and modern. – Belmont Calif, 1968.*
5. *Routh H. V. The origins of the essays compared in French and English literatures // The Modem language review, XV, 1920.*
6. *Whitmore Charles E. The Field of the Essay // PMLA, vol. XXXVI, n 1, 1921.*
7. *Лямзина, Т.Ю. Жанр эссе: к проблеме формирования теории [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://psujourn.narod.ru/lib/liamzina_essay.htm*
8. *Dictionnaire universel des litteratures sous la direction de B.Didier. - Paris: Presses universitaires de France, 1994.- 4393 р.Эстетика: Словарь / Под общ. ред. Беляева А.А. - М.: Политиздат, 1989.- 447 с.*
9. *Terrasse Jean. Rhetorique de 1'essai litteraire. - Montreal: Les presses de Funiversite du Quebec, 1977.- 158 p.*
10. *Histoire de la litterature francaise: XIV, XV, XVI. - Paris: Editions Nathan, 1988.*
11. *Эстетика: Словарь / Под общ. ред. Беляева А.А. – М.: Политиздат, 1989.- 447 с.*

Рецензент: ф. и. д. М. Көлбаева